

Nedostatky případových studií

Výsledky jsou obtížně zobecnitelné na širší vzorky.

Není jednoduché provádět techniky ověřování spolehlivosti, jako je například nezávislá kontrola (*cross-checking*), neboť studie jsou často příliš založeny na subjektivních interpretacích.

Případové studie mají sklon k zkresením způsobeným zaujatostí výzkumníka, jeho slabou teoretickou citlivostí.

Případová studie jako velmi pružná strategie může podle řady autorů nabídnout mnoho pozitiv. Samozřejmostí je, že bude vždy záležet na výzkumníkovi a jeho uchopení případu, jestli tyto možné výhody designu dokáže využít. Můžeme jenom souhlasit s trochu nadneseným vyjádřením Merriamové (1988), která uvádí, že případová studie je nesmírně zajímavá strategie tím, že svými závěry překvapuje čtenáře a svým průběhem zase výzkumníka. Pokud jsou tato překvapení příjemná, studie splnila jeden ze svých účelů.

Podobně jako v ostatních kvalitativních designech se musí autor v případové studii vyrovnávat se základními požadavky na kvalitu, důvěryhodnost a spolehlivost svého výzkumného postupu.

4.3 Etnografie (Jedna ruka kreslí druhou aneb Jak se dělá etnografický výzkum)

Kateřina Nedbálková

Když jsem se před rokem z čistě osobních důvodů zapsala do kurzu předporodní přípravy, hned z prvního setkání jsem měla pocit, že se nacházím přímo uprostřed velmi zajímavého terénu, který by se dal zužitkovat i jinak než osobně. Kurz navštěvovalo 12 žen a vedla jej paní Erika. Při úvodním představování, jehož součástí bylo také odhalení našeho povolání, mne paní Erika (už jako socioložku, která se přiznala ke svému řemeslu) vyzvala k tomu, abych se kurzu účastnila sama za sebe a nebrala jej výzkumně. To byl konečně i můj původní úmysl. Brzy jsem však zjistila, že se mi to vůbec nedaří. Získané vzdělání, tříbený kritický nadhled a vlastní sebereflexe se staly součástí mého „za sebe“ natolik, že mi v průběhu 12 sezení, ve kterých se kurz odehrával, nedopřály klidu. Všimla jsem si toho, jak paní Erika zacházela s každodenními stereotypy, jak je používala k podepření svého výkladu, a vnímala jsem to, jak jsou tyto stereotypy přijímány ostatními ženami. Tyto stereotypy nesou-

rodě kontrastovaly s jinými alternativními a provokujícími názory paní Eriky a tvořily tak dohromady nekompaktní balík vědění, který přes charisma paní Eriky svou rozpornost umně maskoval, aby tak v účastnicích nechával dojem uceleného praktického návodu na těhotenství a mateřství.

Jinak řečeno, terénní výzkum je něčím, co spousta z nás dělá každý den, aniž bychom přitom nutně museli být socioložkami, antropology nebo jinými sociálněvědními badateli či badatelkami. Všichni, kdo se umějí dívat a nahlížet na situace kolem sebe bez pohodlí samozřejmosti a danosti, jsou vlastně tak trochu terénními výzkumníky. I přesto bývá někdy terénní výzkum prezentován jako něco, co lze jen obtížně vysvětlit či naučit.

Terénní výzkum dělají konkrétní lidé a jejich jednání přitom zahrnuje celou řadu konkrétních kroků, dilemat a rozhodnutí. Ty se navíc odehrávají na pozadí zabydlených a neustále se proměňujících situací a vztahů a jsou motivovány či legitimizovány různými sociálněvědními diskurzemi.

Dědeček Barta Simpsona říká v jednom díle tohoto animovaného seriálu: „Spoustu let jsem pěstoval brambory, ale ve skutečnosti ty brambory pěstovaly mě.“ Pro kontext etnografického výzkumu lze tuto myšlenku společně s britským antropologem Bobem Simpsonem (shoda jmen je opravdu náhodná) parafrázovat jako: Neděláme terénní výzkum, on dělá nás. Tedy terén není pasivním polem pro plánovanou a kontrolovanou aktivitu ze strany výzkumnice, či výzkumníka, ale stává se ve vztahu k výzkumníkům i aktivním činitelem, který je ovlivňuje. (2006) Při psaní tohoto textu jsem vycházela z vlastní terénní zkušenosti, ve které zohledňuji, jak mé děláni terénního výzkumu v podobě jeho promyšlení, realizace jednotlivých kroků či zpětné racionalizace, tak i „dělání mne“ terénem skrze vzniklá překvapení, náhody či zklamání.

Text jsem strukturovala do tří částí zaměřených na klíčové momenty terénního výzkumu: 1) nacházení a formulování výzkumného problému, 2) pohyb v terénu a 3) výpověď o datech v terénu získaných.

4.3.1 Vidět a formulovat výzkumný problém

K výzkumnému problému se lze propracovávat různými cestami. Na začátku zkoumání většinou stojí zvědavost. Jsme zaujati něčím, co je nejasné, neprozkoumané, neobvyklé, rozporuplné, nové či neznámé. Nebo naopak vnímáme, že se něco jeví jako přirozené, jasné, banální a neproblematické, ale naše sociologická imaginace³⁸ nám dává možnost nahlédnout za tuto

³⁸ Jako socioložka zmiňuji imaginaci sociologickou, nepochybně bychom ji ale mohli volně přeložit i do ostatních sociálněvědních disciplín a mluvit tak o imaginaci psychologické, antropologické či například historické.

samozřejmost. Tímto způsobem mne například zaujal fenomén lesbického rodičovství, které je v kontextu české sociologie tématem nepovšimnutým. Zároveň je i tématem, se kterým se pojí řada stereotypů a mýtů vzbuzujících dojem, že lesbické rodičovství musí být jakýmsi nepřírozeným protimluvem. Přesto však i u nás žije celá řada lesbických párů, které vychovávají děti. A právě o jejich rodičovskou a partnerskou každodennost jsem se ve svém výzkumu zajímala.

K podnícení naší zvědavosti a následnému odkrytí problému přispívá leckdy i náhoda. Při výzkumu gay subkultury jsem ve sborníku věnovaném subkulturám narazila na článek o anonymním sexu mezi muži na veřejných toaletách. Na radu kamaráda, který tvrdil, že toaletářky musejí o těchto aktivitách vědět, jsem se vydala na jedno takové místo v Brně. Tam jsem potkala paní Martu³⁹, která nejenže byla ochotná se mnou mluvit, ale na konci setkání mi také věnovala své deníky, které si o své práci toaletářky již deset let psala. Tak jsem nečekaně získala velmi cenný etnografický materiál. Kromě homosexuálních styků paní Marta popisovala každodenní rutinu své práce na veřejných toaletách, která zahrnovala vaření jídla bezdomovcům, vyjednávání s falešnými obchodníky, výpady odhalujících se exhibicionistů, komunikaci se zákazníky, kteří si stěžují, nebo naopak chválí čistotu objektu a potýkání se s nejrůznějšími výhrůžkami. Paní Marta své psaní asi po půlroce naší známosti ukončila s tím, že už jí došel sešit a nový kupovat nebude. Věnovala jsem jí tehdy nový sešit a pero a z náhodně získaného materiálu se postupně stal deník psaný na zakázku. Na čelní stranu nového sešitu paní Marta napsala: NEBRAT. Píšu pro sociologii, ne pro svoji zábavu. Tato proměna motivace k psaní byla pak v denících patrná. Paní Marta se snažila pojednat svou práci na toaletách jako strukturovaný příběh, sahající daleko do minulosti. Z jejího psaní se vytratily konkrétní, podrobně zaznamenané interakce se zákazníky a spolupracovníci a nahradily je pointované příběhy glosující společenskou situaci. Tento charakter psaní však paní Martě asi příliš nevyhovoval a postupně s psaním přestala úplně. Tak jsem si mohla opět uvědomit, jak křehká je povaha etnografického materiálu a jak jednoduše jej můžeme jako výzkumníci, byť v dobrém úmyslu, znehodnotit.

Příklad paní Marty ilustruje nejen roli, kterou může při získávání etnografického materiálu sehrát náhoda, ale ukazuje také to, jak se proměňuje formulace výzkumného problému v závislosti na tom, jakou informaci v terénu nalezneme. Mým cílem zde nejprve bylo získat výpovědi o anonymních sexuálních setkáních. Více než o nich jsem se však dozvěděla o tom,

³⁹ Jméno je změněno.

jak tyto aktivity vidí a ze svého pohledu odsuzuje sedmdesátiletá žena se specifickou životní zkušeností. Sedm let poté, co jsem paní Martu poprvé potkala, jsem se k tomuto materiálu opět vrátila a inspirována zkušeností z výzkumu vězení jsem na základě jejích deníků napsala článek o disciplinaci veřejných toalet.

Při ujasňování výzkumného záměru dochází také k takzvanému zcitlivování a vyladování na téma nebo problém. Během výzkumu ve vězení jsem například pozorněji vnímala jakékoli zprávy v médiích, které se vězeňství týkaly, všímala jsem si toho, jak o tématu mluví mí příbuzní a známí, vyhledávala jsem přítomnost lidí, o kterých jsem věděla, že mají s vězením něco společného a četla jsem beletrii z vězeňského prostředí.

Zcitlivování a vyladování přináší vstupní znalost a alespoň minimální nástroje k uchopení tématu a načrtává kontury jeho možných dimenzí. V případě výzkumu veřejných toalet mne při prvním setkání s tímto tématem jeden respondent odbyl odpovědí: „*To je přece jasné ne? Nevím, co bych ti o tom řekl, to si přece dovedeš představit, jak to tam chodí.*“ Protože jsem si to dovedla představit jen velice omezeně, nemohla jsem ani najít žádný způsob, jak se blíže ptát.

Terénní výzkum je ale i stálým procesem divení, podívání se a přiznávání neznalosti. Ve vězení jsem se zpočátku styděla dát svou neznalost najevo, teprve asi při třetí návštěvě jsem v rozhovorech začala ženy žádat o vysvětlení slov, kterým jsem nerozuměla. To se ukázalo jako velmi vhodné pro dynamiku dalšího rozhovoru, neboť ženy potěšeně vystupovaly v roli expertek, které outsidera seznamují s něčím, co je pro něj neznámé.

4.3.2 Projít terén

Etnografie výzkumu je někdy mylně prezentována jako zkoumání vzdáleného, exotického, nebezpečného a nepřístupného. Žádný z těchto přívlastků však z podstaty výzkumné strategie nevyplývá, souvisejí spíše s výběrem výzkumného problému. Například zmiňované veřejné toalety jsou institucí volně přístupnou komukoli a je pak pouze na výzkumníci, jak takový terén zužitkuje. Naproti tomu vězení je příkladem uzavřené instituce, kde je o vstupu třeba vyjednávat s příslušnými autoritami. V počáteční fázi vězeňského projektu jsem zvažovala to, jakým způsobem a v jaké roli by bylo vhodné na zkoumané pole vstoupit. Přemítání nabíralo různé podoby, vždy ovlivněno konkrétním kontextem a spoluaktéry, kteří mi pomáhali mou budoucí situaci definovat. Každé nové setkání formovalo význam těch předchozích, upravovalo a eliminovalo potenciální možnosti, uzavíralo některé

alternativy, aby otvíralo jiné, které mne do té doby nenapadly, které se však začaly jevit jako to nejlepší řešení. Spontánně vzniklý nápad vejít do vězení s „maskou“ zaměstnankyně vězeňské stráže, čemuž jsem byla ochotna plně věnovat několik měsíců svého života, se při rozhovoru s ředitelem věznice ukázal jako naivní nerozváženost. V jisté fázi rozhodování se dokonce zdálo být jedinou možností realizovat rozhovory se ženami, které už vězení opustily. Při výdeji snídaně v jedné z poboček Armády spásy jsem uskutečnila pilotní rozhovor s paní Janou. I když by takový postup patrně přinesl relevantní data a výrazně zjednodušil jejich dostupnost a administraci, možnosti vstupu do vězení jsem se nechtěla vzdát.

Hammersley a Atkinson podtrhují význam tzv. vrátných (*gatekeepers*), kteří symbolicky i doslovně střeží vstup do konkrétního zkoumaného prostředí (1995). Ve vězení najdeme takovýchto strážců hned několik. Prvním stupínkem, ježž bylo třeba překročit, byla vězeňská administrativa, na kterou jsem se v počátečním nadšení obracela překotně a nepřítliš strategicky. Záhy mi bylo sděleno, že „na rozdíl od fakulních nemocnic nejsou naše věznice fakulními věznicemi, a není proto v silách ani v zájmu vedení věznic vycházet v těchto případech vstříc“ (*telefonní konverzace, věznice Holá*). V jiné věznici mi slušně odpověděli, že jsou velmi zaneprázdnění a že by snad mou stáž bylo možné realizovat za 16 měsíců od doby podání mé žádosti. Neúspěšné telefonování, psaní dopisů a předkládání doporučení mne postupně utužilo a zcitlivělo v tom, jakým způsobem vést dialog s vězeňskou administrativou. Počáteční nadšení a naivní upřímnost se změnily v neméně upřímnou, ale již více promyšlenou taktiku.

Cesta osobních setkání se ukázala být tou nejpřímošnější. V roce 2002 jsem měla příležitost moderovat diskusi o ženách ve vězení, která se konala jako doprovodná akce filmového festivalu s lidskoprávní tematikou Jeden svět. Přes již dříve existující kontakt na ředitele jedné z mužských věznic jsem dostala tip na ředitelku ženské věznice v Podlesí, paní Jabloňovou, která nejenže přijala pozvání k diskusi, ale naše osobní setkání, následované o několik dní později písemnou žádostí o povolení ke vstupu do vězení, mi nakonec otevřelo cestu.

Výzkumná práce je snahou vyznat se v terénu, porozumět mu, mít pod kontrolou jeho komplexní vztahovost a na základě těchto znalostí se v něm jistěji pohybovat. Častěji jsme však nuceni vnímat to, že místo, které pozorujeme, žije svým vlastním životem bez ohledu na nás, že jeho aktéři a aktérky nás mohou používat (a používají) k vlastním cílům a přáním a mají svůj reflektovaný nebo nereflektovaný zájem na tom, aby nás určitými cestami vodili a z jiných sváděli. Z provaděčů v terénu se tak mohou vyklubat zava-

děči, kteří nám ukazují pouze vybranou část terénu a selektivně nás připouštějí jen k určitým lidem a situacím.

Erving Goffman v jedné ze svých přednášek o etnografii radí studentům, aby se v terénu pohybovali vždy odspodu nahoru, tedy aby začínali s aktéry statusově postavenými nejnižší a teprve potom se přesouvali výše (1989). Až zpětně jsem si uvědomila, jak nevhodné byly v tomto ohledu mé první návštěvy vězení. Od samého začátku jsem se zde orientovala s pomocí průvodců z řad vězeňského personálu. V prvotním nadšení z toho, že mi byl výzkum vězeňskými autoritami vůbec povolen, jsem se snažila využít každé příležitosti, jak vidět co nejvíc. Tak jsem v doprovodu řídicích zaměstnanců absolvovala v několika věznicích prohlídku jednotlivých oddělení, při které odsouzení museli povstat, když jsme se objevili, a okamžitě upravovat věci, které v té chvíli nebyly v souladu s vězeňským řádem (kouření v pokoji, ležení na posteli, oblečení přehozené přes okraj postele, obrázky vylepené na skříňkách). Ze strany vedení věznice byla tato obchůzka běžnou kontrolou a provedením návštěvy. Já jsem při ní však byla jednoznačně asociována s vězeňským personálem. Vyhnout se takovému nechtěnému spojení nebylo ve vězení nikdy možné úplně, nicméně alespoň částečně jsem toto nežádoucí spojení eliminovat mohla. Uvědomila jsem si to bohužel až později a toto poznání mi zůstává ponaučením pro příští výzkum. V průběhu terénního výzkumu jsem se také postupně naučila vnímat, že asociace s některými zaměstnanci není pro pozdější budování vztahu s odsouzenými ohrožující, zatímco s jinými ano.

Paradoxně daleko horší než něčemu nerozumět může být v terénu situace, kdy nechápeme, že něčemu nerozumíme. Zatímco reflektované neporozumění bystří naši zvědavost a touhu dozvědět se o zkoumaném fenoménu více, pokud o neporozumění nevíme, má to významně zkrášlující důsledky pro interpretaci. Vzpomínám si, jak mi kolegyně, socioložka zkoumající ženské věznice, sdělovala, že v dotazníku pro jejich výzkum některé ženy vypovídaly, že po propuštění budou žít se svou přítelkyní, a domnívala se, že ona odpověď v dotazníku znamenala přihlášení se k lesbickému partnerskému vztahu. Právě skrze delší a opakovaný pohyb v terénu jsem měla možnost ověřit, že její domněnka byla nesprávná.

Paní Břízová řkala, že jste tady, že mám jít do třídy, že tam mám tu svou kamarádku, že si chce popovídat. Jo kamarádku, určitě (směje se). – (Ptám se, proč se tak směje). – No vy to nevíte ten rozdíl? Přítelkyně je jako kamarádka a kamarádka je, s kým člověk spí. Jsou spolu jako lesby, lesbickéj vztah. Rozdělujou se

buzerantky a lesby. Já jsem taky nejdřív nevěděla, a tak jsem se ptala, jak to je, až mně to jedna ženská v pokoji vysvětlila.

(paní Zita)

Venku když mám spolehlivého člověka, tak ho nazývám kamarádkou nebo kamarádem, ale tady v křimu je to jiné. Spolehlivý člověk je tu brán jako přítel, kamarádka je oslovena ta dotyčná, která má poměr s druhou ženou. Divné co? Ale je to tak.

(paní Zita, deníky)

Asi při čtvrtém rozhovoru jsem si začala uvědomovat, že ženy, mluvící o svých vztazích s jinými ženami, systematicky používají označení „příteckyně“. Zaráželo mne to vzhledem k tomu, že v lesbické subkultuře je tento termín jednoznačně vázán na partnerský vztah, čímž se odlišuje od kamarádství, kterým se rozumí vztah přátelský. Použila-li jsem ve vězení v otázce mapující sociální vztahy mezi ženami slovo „kamarádka“, v odpovědi bylo mé kamarádka nahrazeno slovem „příteckyně“⁴⁰. Tím, že jsem tomu na začátku nepřikládala žádný význam, mi patrně unikly mnohé cenné informace. Při výše citovaném rozhovoru, kde byla mou respondentkou paní Zita, se mi smysl a logika tohoto rozlišení odkryly explicitně, a otevřely tak přístupovou cestu k analýze předchozích rozhovorů. Paní Zita mi objasnila, že ve vězení funguje rozdělení kamarádka a příteckyně právě opačně, než je tomu v lesbických subkulturách a v širší společnosti.

4.3.3 Popsat papír

Klíčovým způsobem zaznamenávání při výzkumu jsou terénní poznámky. Jak poznamenává Emerson (1995) ve své zdařilé „učebnici“, psaní terénních poznámek není ve svém výsledku fotografickým otiskem reality. V poznámkách se zúročuje naše vzdělání, nabyté vědění, zkušenosti, kontrolované i nekontrolované emoce, vazby náklonnosti a antipatie. To vše vykresluje partikulární pohled, ze kterého realitu popisujeme. Tato pozičnost není charakteristická jen pro terénní poznámky, ale i pro celý způsob etnografického psaní. Partikulárnost zde neznamená nedostatečnost, nebo dokonce nepravdivost pohledu, je pouze uvědoměním si vlastní pozice a možností, které nám tato pozice otevírá, nebo které naopak skrývá. Při prezentaci

⁴⁰ Tato výměna byla obvykle verbalizovaná jako: „Máte ve vězení nějakou dobrou kamarádku?“, načež následovalo: „Kamarádku ne, ale příteckyni.“

získaných dat by přitom naše perspektiva měla být pro čtenáře jasná a přehledná, a je ji proto zapotřebí v textu pečlivě dokumentovat.

Z různých způsobů, jak terénní poznámky pořizovat, je mi nejbližší používání tužky a deníku. Ve vězení jsem je zpočátku nosila s sebou, jak jen to bylo možné. Zaznamenávala jsem touto formou i výzkumné rozhovory s odsouzenými ženami. Některé ženy na některých místech našeho rozhovoru tišily hlas a pobídly mě k tomu, abych si nic nezapisovala. Jako by předpokládaly, že nezapsané neuslyším nebo alespoň rychle zapomenu. Pochopitelně jsem v takových chvílích naopak zbystřila a pečlivě situaci zaznamenala o samotě. Stejně samozřejmě jsem však vyrozuměla, že se jedná o citlivé téma, což jsem se snažila při prezentaci výzkumného materiálu respektovat.

Tužka a papír tedy nejsou jen nástrojem záznamu toho, co vnímáme smysly, ale i nástrojem komunikace. Skrze ně jako bychom dávali zprávu o tom, co je důležité, co si zapisujeme a co důležité není, co nezapisujeme. O tom, že někteří aktéři v terénu zapisování výzkumníků pozorně sledují, svědčí následující situace:

Klára (vedoucí oddělení výkonu trestu), která mě má ve vězení na starosti, mi nečekaně na chodbě oznamuje, že s ní půjdu sedět do komise. Nemohu být ve vězení nikdy bez dozoru a ona mě zrovna nemá komu svěřit. Ocitám se tak v místnosti, kde sedí v půlkruhu u stolu asi deset zaměstnanců. Z chodby po jednom vstupují odsouzení, kteří se vždy představí a odpovídají na otázky ohledně své kvalifikace, vzdělání, dovedností a znalostí. Komise pak rozhoduje o jejich přijetí, či nepřijetí do pracovního procesu. Je to pro mě nová a neznámá situace a snažím se z ní zapamatovat co nejvíc. Ihned zalituji, že jsem si nestihla vzít tužku a papír. Snažím se některé slovní obraty memorizovat, ale po chvíli si uvědomuji, že je hned zapomínám. Po mé levici sedí zástupce vedoucí oddělení výkonu trestu, pan Suk. Má před sebou tužku i papír, ale nepoužívá je. Chvilí váhám, ale když se pera nedotkne dalších pět minut, půjčím si ho od něj. Jak píšou, dívá se mi pod ruce. Když pero položím, vztáhne k němu ruku a položí je opět před sebe. Podruhé se už o něj požádat neodvažuji. Když jdeme později s Klárou na oběd, říká: „Suk se mě ptal, jestli se zajímáš o lidský práva. Prý, že sis něco psala... zrovna, když mluvil, a on teď neví, jestli neříkal něco blbého. Tak jsem mu řekla, že ano, že to je tvoje parketa a že jestli se ti něco nelíbilo, tak mu to můžeš hezky zavařit. Byl chudáček úplně vyžděšený.“

(terénní poznámky, věznice Břeholice)

Ve své roli výzkumnice jsem zde posloužila k zastrašení jednoho ze zaměstnanců, aniž bych nad tím měla jakoukoli kontrolu.

Jinou formou psaní etnografického textu je samotná interpretace dat. Ta navazuje a zároveň se překrývá se zaznamenáváním terénních poznámek, které jsou už samy o sobě interpretací svého druhu, neboť i v nich připisujeme význam tomu, co v terénu kolem sebe pozorujeme. Neexistuje tedy žádná čistá neinterpretovaná realita, která by čekala na výzkumné uchopení.

Terénní poznámky, obdobně jako přepsané rozhovory nebo pořízené fotografie, jsou daty z terénu a je potřeba s nimi dále pracovat, třídit je a analyzovat podle vědění a postupů disciplíny, ve které působíme.

Na příkladu vězení budu ilustrovat důsledky, které má pro prezentaci výsledků výzkumu zvolená metodologie. Než se však budu věnovat procesu psaní a strukturování etnografického textu, zastavím se na chvíli u dotazníkového šetření jako techniky kvantitativního výzkumu, neboť z této rozdílnosti vyplynou některé charakteristické rysy kvalitativního zkoumání zřetelněji na povrch. Jako příklad kvantitativního výzkumu mi přitom bude sloužit výzkum hodnotové orientace a postojů k právu delikventních žen (Urbanová, Večeřa, 2004). Tento výzkum měl ambici být takřka vyčerpávajícím šetřením odsouzených ve všech čtyřech ženských věznicích v ČR. Ženám ve vězení distribuovali výzkumníci prostřednictvím tazatelů z řad zaměstnanců desetistránkový dotazník s 50 otázkami. Z otázek uvádím jako příklad tři výroky, se kterými měly ženy vyslovit ztotožnění, či odmítnutí:

- Je třeba uposlechnout právní normu i v případě, když si myslíme, že je nespravedlivá.
- Právo má především sloužit k dosažení osobních cílů dovolenými právními postupy.
- Právo považuji za respektovanou, morálně odůvodněnou sociální normu, kterou je třeba vždy udržet.

Při úvodním seznamování s literaturou o vězeňství jsem několikrát narazila na informaci, že lidé bez základního vzdělání nejsou ve vězení jevem nijak výjimečným. Později pak má výzkumná zkušenost z terénu korespondovala s výsledky publikovaných studií, které dokládají, že lidé ve vězení nejsou reprezentativním vzorkem té které populace, dostávají se sem častěji lidé mladší, ne-bílí, nevzdělaní a obecně situovaní spíše na dolních příčkách socioekonomického žebříčku. Proto jsem vyjádřila před jednou z autorek výzkumu obavu, zda ženy budou dotazníku rozumět. Dostalo se mi odpovědi, ať je nepodceňuji, že uvidíme. Problém, nebo štěstí (podle toho, z jaké perspektivy věc vnímáme) takového a podobných výzkumů

spočívá v tom, že když nechceme, tak nevidíme. Pro zaměstnance vězení, kteří se tak trochu z donucení ocitnou v roli tazatelů, je vyplňování dotazníků s odsouzenými prací navíc a chtějí ji mít rychle a pokud možno s co nejmenším úsilím hotovou. Navíc nemají s výzkumem a jeho koncepcí nic společného a nezáleží jim tedy na tom, jak a zda vůbec ženy otázkám rozumějí. Důležitý je výsledek v podobě zakroužkovaných předpřipravených odpovědí. A kroužkovat koneckonců může i ten, kdo neumí psát. Vyplněné dotazníky jsou předány spokojeným výzkumníkům a data jsou připravena pro naplnění matice a počítačové zpracování. Výsledkem je řada úhledných tabulek a závěrů jako:

Celkově můžeme k empirickým datům říci, že hodnotový žebříček delikventních žen nevykazuje oproti české populaci zásadnější difference. Na prvním místě se tradičně umístila hodnota zdraví. (Urbanová, Večeřa, 2004, s. 120)
Z tabulky je zřejmé, že rozložení postojů k právu není příliš jednoznačné, kdy mezi jednotlivými postoji v jejich umístění na škále jsou relativně malé rozdíly. Jasně patrná je základní tendence: odmítání právního anarchismu, oportunismu a pragmatismu, a naopak spíše příklon ke standardní legalistické pozici. (Urbanová, Večeřa, 2004, s. 131)

Co respondentky rozumějí pojmem zdraví a v jakých dimenzích a vztazích o něm uvažují, stejně jako abstraktní termíny právního anarchismu, oportunismu a pragmatismu, není dále ve výzkumu specifikováno. Problém přitom není v použití kvantitativní metodologie per se, za vinu ho můžeme přičíst spíše nevhodné operacionalizaci. Záludné však je, že špatný kvantitativní výzkum umožňuje svá pochybení částečně maskovat prezentací tabulek, vzorců a abstraktních pojmů, které se pro laika i odborníka stávají nesrozumitelnými. Tato nepřehlednost však v očích některých čtenářů paradoxně propůjčuje textu punc vědeckosti.

Právě v možnosti šít konkrétní způsob výzkumné interakce na míru prostředí a lidem spočívá síla kvalitativního či etnografického výzkumu. Máme možnost neustále ověřovat vzájemné porozumění, či neporozumění a dobírat se tak informací, které mají reálný podklad.

S paní Břízovou jdeme na oddělení vyzvednout ženy, které k ní chodí na kroužek arteterapie. Když mjíme skupinku odsouzených, které si odvádí jiný vychovatel, paní Břízová říká: „To jsou naše školačky, dobrý den.“ O půl hodiny později mne vede do třídy, ve které se ženy, které nikdy neabsolvovaly povinnou školní docházku, učí číst, psát a počítat. Ve třídě sedí osm žen, které vypracovávají matematické úlohy. Přisedávám si do lavice k jednotlivým ženám, které mne

žádají o pomoc s úlohami, které řeší. Po pár minutách je velmi těžké udržet pozornost a konverzaci pouze u matematiky. „Paní, máte manžela? Paní, jak se jmenujete? Paní, vy jste učitelka? Bude amnestie? O čem píšete? Paní, vy jste z Brna, koho tam znáte? Já jsem taky z Brna. Jak vám máme říkat? Jste vdaná?“

(terénní poznámky, věznice Podlesí)

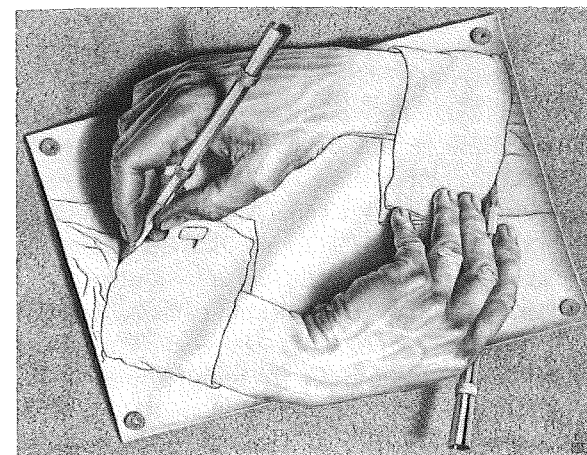
Právě v otázkách, které ženy kladly bez ohledu na otázky moje, nebo které mi pokládaly, než jsem stačila o svém výzkumu cokoli říct, můžeme najít otisky jejich hodnotové orientace v daleko upřímnější formě než ty, které se kroužkují k nabídnutým variantám v dotazníku.

Vzájemná neustálá provázanost jednotlivých částí etnografického výzkumu, které bývají pouze analyticky oddělovány pro větší přehlednost a jasnost, nám umožňuje revidovat dílčí výzkumné otázky a předpoklady, vracet se do terénu opakovaně a snadněji tak ověřovat naše ne/porozumění. Nemůžeme spoléhat na pevné lineární vedení ve formě ověřených, či zamítnutých hypotéz, nebo konkrétněji na procentuální výsledky nalezených korelací. K prezentaci výsledků přitom patří i to, že čtenáře seznamujeme s cestami slepými a zavádějícími, neboť právě jejich odhalení vede k pozdějšímu nalezení validních otázek i odpovědí.

4.3.4 Jedna ruka kreslí druhou

Etnografickou výzkumnou situaci by bylo možné také připodobnit k obrázku M. C. Eschera „Jedna ruka kreslí druhou“. Jako výzkumníci zaznamenáváme jednou rukou události, situace a vazby, které dohromady tvoří výzkumný terén. Terén má však vůči nám také konstitutivní úlohu, protože nás druhou rukou ustavuje jako výzkumníky. Součástí našeho zapisování terénu je zároveň i reflexe naší vlastní pozice či role výzkumníků. Kreslíme tedy mapu výzkumného terénu, jejíž součástí je zachycení nás samých.

Obr. 4.3.1 – M. C. Escher: Jedna ruka kreslí druhou

Přestože na obrázku ruce tvoří kruh, při psaní textu musíme postupovat lineárně a vytvářet tak text, který plyne větu za větou. Při psaní můžeme dopředu postupovat jedině tehdy, nacházíme-li odvahu k interpretacím, které se vzájemně propojují a vytvářejí tak strukturovaný obrázek vypovídající čtenářům o terénu. V tomto procesu bychom neměli zapomínat na naši zprostředkovatelskou roli, ve které předkládáme terén fixovaný jako text z určité perspektivy. Tato role není nijak nadřazená ani protikladná tomu, co dělají sociální aktéři, o kterých vypovídáme. Tak jako si paní Marta ve svých denících postupně osvojila moji roli, tím, že deníky začala přepisovat do celistvého příběhu, bychom se jako výzkumníci měli přiblížit sociálním aktérům, kteří jsou nám terénem, a nebát se v terénu ani při psaní vyjít se svou (nejen) sociologickou kůží na trh.

4.3.5 Škola jako terén

Klára Šedřová

Od ostatních kvalitativních designů etnografii odlišuje způsob zpracování dat, jehož cílem je podat „hustý“ popis (Geertz, 2000), to znamená detailně a věrohodně popsat způsob života určité skupiny lidí. Záměrem je odhalit přesvědčení, hodnoty, postoje a názory jedinců či celé skupiny zkoumaných osob (Woods, 1986), což badateli umožňuje zejména studium mezilidských interakcí (Pýchová, 1993). Analýza je zde totožná s interpretací, etnograf pořizuje množství deskriptivních záznamů a snaží se přisoudit nějaký smysl

a význam jednotlivým odpozorovaným akcím a vyslechnutým replikám. Popsat terén je hodnotou samo o sobě, a z toho důvodu je volba terénu a způsobil, jakým do něj výzkumník pronikne a jak se v něm pohybuje, v etnografii klíčovým metodologickým problémem.

V pedagogickém výzkumu je etnografie etablovaným kvalitativním designem. V rámci etnografie se od šedesátých let 20. století rozvíjí celá větev označovaná jako školní etnografie, na základě toho, že se orientuje na školu jako na základní výzkumný terén a snaží se porozumět kultuře školy a jednotlivým skupinám aktérů, kteří se uvnitř školy pohybují. Jak podotýká Kučera (1992), školní etnografie nahlíží na žáky a učitele jako na „školní národ(y)“ svého druhu. Studovat školu tímto způsobem není tak jednoduché, jak by se mohlo na první pohled zdát. Předchozí znalost terénu, která je obecně vnímána jako žádoucí, se může v tomto případě stát až přítěží. Ve škole každý výzkumník strávil mnoho let, prostředí a požadavky kladené na žáky či učitele jsou mu natolik známé a samozřejmé, že může být obtížné ukázat, jak nesamozřejmé a kulturně konstruované jsou různé normy, které se ve školní kultuře uplatňují.

Jestliže je cílem etnografie popsát určitou kulturu nebo subkulturu, je také nasnadě, k čemu může být užitečná v pedagogickém kontextu. Příslušníkům jedné kultury vytváří okénko, jímž mohou nahlížet do kultury jiné. Učitelé tak mohou porozumět svým žákům, vedoucí pracovníci řadovým učitelům, decizní orgány či veřejnost ředitelům škol. Dobře napsaná výzkumná zpráva umožní antcipovat a interpretovat, co se ve skupině děje (Kučera, 1992).

Příklad výzkumu 4.3.5.1

Longitudinální projekt Pražské skupiny školní etnografie (členové tohoto výzkumného uskupení strávili ve vybraných základních školách impozantních devět let) usiloval popsát psychický vývoj dítěte v průběhu docházky do základní školy. Výsledkem je – kromě dílčích výzkumných zpráv – obsáhlá monografie, která v zásadě drží žánr učebnice vývojové psychologie, v textu se však neobejde téměř nic, co by nevycházelo z nasbíraných dat (odborná literatura je používána pouze v roli interpretačního nástroje). Popisuje se přitom jak ta část školního života dětí, která je přímo spojená s výukou a kognitivním progresem, jehož děti dosahují (čtení, psaní, kresba atd.), tak ta část školního života, která je „mimo osnovy“ (hra, vztahy s vrstevníky, móda atd.), avšak pro děti může být významnější než sama výuka. Čtenář tak dostává k dispozici komplexní popis světa dnešních školáků.

Zdroj: PSŠE, 2005

Klasik školní etnografie Woods (1986) navrhuje následující sadu témat, na která by se měl takto pojatý výzkum orientovat:

1. Vliv organizační struktury a změn v ní (např. dělení žáků do skupin podle prospěchu) na jednotlivce a skupiny aktérů – žáky a učitele.
2. Socializace a vývojová dráha žáků a učitelů s důrazem kladeným více na subjektivní prožívání (význam přiřkládaný jednotlivým událostem) než na objektivní indikátory (výsledky v testech). Důraz by měl být kladen na kritická a přechodová období (přechod z jednoho vzdělávacího stupně na druhý atd.).
3. Kultura jednotlivých skupin – učitelů, neučitelského personálu, žákovských skupin. Vodítka pro definici žákovské skupiny mohou být různá – od pohlaví až po členství v malé partě.
4. Činnosti jednotlivých aktérů a jejich názorové pozadí. Popis strategií, které učitelé vyvíjejí za účelem vyučování a disciplinování žáků, a strategií žákovského reagování na jednání učitelů.
5. Postoje, názory a přesvědčení jednotlivých aktérů – učitelské koncepce žáků, postoje žáků ke škole a k učení, úspěšnost či neúspěšnost žáků atd.
6. Způsob, jímž konkrétní situace ovlivňuje názory a jednání žáků či učitelů.

Uplatnění etnografie v pedagogickém výzkumu se ovšem nemusí omezovat jen na formální edukaci či na prostředí školy. Stejně užitečný může tento design být při zkoumání jiných prostředí definovaných jako objekt pedagogického zájmu, jako jsou například volnočasové instituce nebo rodina. Některé studie potom kombinují zkoumání různých prostředí, neboť moderní člověk není staticky „usazen“ v jednom životním prostoru. Faktory vztahené k různým prostředím spolu mohou různě interagovat. Rodinná kultura tak například může být rozhodující pro to, jakých výsledků dosahuje dítě ve škole.

Příklad výzkumu 4.3.5.2

V jedné britské etnografické studii se autorka zabývala korespondencí mezi kulturou rodiny a školy u dětí z bílých britských rodin a z rodin bangladéšských přistěhovalců. Zjistila, že kultura britských rodin v mnohém odpovídá tomu, co je od dětí požadováno ve škole (rutinní organizace času, funkční rozdělení domácích prostor, přesvědčení, že verbální aktivita je dokladem inteligence). Naopak kultura bangladéšských rodin (čas není podroben rutinnímu schématu – jídlo, odpočinek a další aktivity jsou distribuovány podle potřeby, dům tvoří jeden prostor bez odlišení obývacího pokoje, ložnice atd., za doklad inteligence je považováno mlčenlivé naslouchání a zapamatování sděleného) se školní kul-

tou, která je charakteristická pevným rozvrhem hodin, členěním prostoru, zasedacím pořádkem a ústním zkoušením, nekoresponduje. Přechod mezi rodinou a školou je potom pro děti z bangladéšských rodin komplikovanější a může se podílet na jejich horším prospívání ve škole.

Zdroj: Brooker, 1999

Závěrem

Etnografický design je vhodným plánem výzkumu pro studium školy, školní třídy, ale i širšího prostředí výuky a vzdělávání. Je založen na terénním zkoumání, které se skládá především z pozorování, rozhovorů a analýzy různých dokumentů. Jak dokládá Pražská skupina školní etnografie, longitudinální povaha zkoumání může vést k přínosným zjištěním pro pedagogické obory.

4.4 Biografický design

Roman Švaříček

Biografický design je vhodný pro zachycení komplexnosti určitého jevu, který je nepřehledný a nepredikovatelný a přitom chceme zachytit jeho vývoj. Biografie se snaží zkoumat právě pohled a přístup jedince k takto komplexním jevům, protože každý jedinec si vytváří určité interpretace událostí. Cílem biografie je tedy zachytit pohled účastníka výzkumu a odkrýt význam a smysl „za věcmi“ a „v příběhu“ (Čermák, 2004). Biografický design tyto interpretace doslova vyvolává skrze životní příběh jedince z jeho vzpomínek ukrytých v paměti. Nesoustřeďujeme se tedy v rozhovoru na horizontální linii (to znamená na jednotlivá témata jako šikana, stres, inteligence), ale sledujeme primárně vertikální linii (zkoumáme vývoj jednotlivých oblastí jako akademická /intelektuální/ kariéra či morální /osobnostní/ rozvoj). Příběhy se nevyskytují v každodenním světě tak, aby byly jednoduše čitelné. Úloha badatele proto spočívá v archeologickém odkrývání střípků příběhu a jejich skládání do souvislého vyprávění.

Chceme-li nahlédnout život jedince či nějaký určitý úsek jeho života, můžeme k tomu použít kumulativně (*cumulative*) pojaté rozhovory, protože každé následující povídání poskytuje další část skládky z života vyprávěče do podoby ucelenějšího příběhu a historie. Jak připomíná Konopásek

(1999b), vyprávění příběhů o svém životě je vedeno skrze obrácenou optiku než u strukturovaného rozhovoru na jedno téma, kdy klademe účastníkům výzkumu specifické dotazy a zaznamenáváme jejich odpovědi. V biografickém designu však nejdříve badatel naslouchá a posléze hledá, na které nevyslovené otázky vlastně vyprávěč odpovídal. Výzkumník se tak snaží porozumět subjektivnímu pohledu jednoho či několika málo účastníků a na základě tohoto pochopení zrekonstruovat „jejich svět“. Biografický design by se dal definovat jako systematické zkoumání vedoucí k **rekonstrukci** minulého či budoucího života jedince skrze aktuální pohled.

Když lidé vyprávějí o svých zkušenostech, málokdy záměrně lžou, ale zcela určitě mnoho zapoměli, ve svých vyprávěních přehánějí a některé historiky úplně zamlčují. Biografie si proto neklade za cíl postihnout celou skutečnost, ale pochopit pouze částečný výsek skutečnosti z perspektivy určitého jedince.⁴¹ K realitě se nelze dostat přímo, říkají kvalitativní metodologové a interakcionisté dodávají, že realita je zprostředkována skrze symboly, narativní texty či jiná média (Denzin, 2001). V biografickém přístupu proto studujeme, jakým způsobem lidé zprostředkovávají svoje zkušenosti sobě a jiným lidem.

Tři typy biografického designu

Samotná biografie se dělí na několik typů. První je **realistická biografie**, která je založena na kódovacích technikách zakotvené teorie a jejím cílem je vznik nových teorií z empirických dat (Fay, 2002). Podobně jako v zakotvené teorii i zde hraje zásadní roli induktivní proces vynořování se teorie z dat. Tento typ biografie se nazývá realistickým proto, že v jeho základu stojí realistický předpoklad – skrze pohled účastníka je možné poznat skutečnost. Sice ne nikdy zcela úplně, ale přesto lze pomocí realistické biografie poznávat objektivní realitu, říká Miller (2000). Život jedince je tedy zkoumán proto, že v sobě odráží pohled celku (společnosti).

Druhým typem je **neopozitivistická biografie**. Základem tohoto přístupu je deduktivní proces zkoumání, na jehož počátku stojí teoretický koncept, který je během výzkumu ověřován se získanými daty. Neopozitivistická biografie sdílí s předešlým typem biografie realistický přístup ke skutečnosti.

⁴¹ Někteří badatelé řadí biografický výzkum k případové studii (Hendl, 2005). Domníváme se, že případová studie není charakteristická pouze výzkumem malého počtu osob, jak bylo ukázáno v podkapitole 4.2. Biografie zkoumá především vyprávění jedince o svém životě, zatímco případová studie je komplexnější povahy a zabývá se snahou o pochopení přítomného stavu z více perspektiv. To však nevyklučuje použít biografickou perspektivu jako součást případové studie.